

nin içinde bulunduğu bu tedvin ve tasnif faaliyetine, bizzat kendisinin imlâ ettiği ve ictihadlarında kullandığı rivayetlerden oluşan ve II. (VIII.) yüzyıldan günümüze ulaşan en eski hadis kaynaklarından birini teşkil eden *el-Âşâr*'daki hadisleri bir araya getirmek suretiyle Şeybânî de katkıda bulunmuştur. Mâlik'ten rivayet edip kendi ilâveleriyle zenginleştirdiği *el-Muvaţta*'da bu faaliyetin bir parçasıdır. Şeybânî'nin Hanefî mezhebinin ana kaynaklarını oluşturan altı eserinden biri olan *el-Aşl* da bir fıkıh kitabı olmasına rağmen içerdiği birçok rivayetle onun zengin hadis birikimini ortaya koymaktadır. Şeybânî sünnet ve hadise uymanın esas kabul edildiğini, hadisin olduğu yerde kıyasa gidilemeyeceğini (*el-Hücce*, I, 204; II, 623; *el-Aşl*, I, 59, 170, 450), hakkında hadis bulunmayan hususların sünnete kıyas edilmesi gerektiğini söylemiştir (*el-Hücce*, I, 19, 44-45; II, 650, 664-665, 730 ve tür.yer.). Hadis ve sünnet yerine "eser" kelimesini kullanmak suretiyle bir bakıma daha sonra yerleşik hale gelen hadisle sünnetin eş anlamlı kullanımının yolunu açmıştır. Sünneti sadece merfû hadisle sınırlı gören Şâfiî'nin aksine Şeybânî, Resûl-i Ekrem'in sünnetini daha sonraki nesillere taşıdığına inandığı mevkuף ve maktû rivayetleri de sünnet kapsamında değerlendirdiği için onun eserlerinde her üç türden rivayetler yer almıştır.

Hadisleri nakletme konusunda Şeybânî ileriki devirlere göre daha serbest bir usul takip ettiğinden her zaman muttasıl isnadla rivayet etme gibi bir şarta bağlı kalmamıştır. Bu durum bir yandan eserlerinin fıkıh ağırlıklı olmasıyla, bir yandan da devrinin isnad hakkındaki genel yaklaşımıyla açıklanabilir. İlk iki asırda ulemâ sonraki dönemlerde mürsel, münkatî ve belâğ gibi isimlerle anılan türden rivayetleri nakletmekte ve delil olarak kullanmakta sakınca görmediği için Şeybânî de aynı yolu izlemiştir. Fakat rivayetler arasında hiyerarşik bir fark gözetmiş, Medine ehlinin muttasıl-merfû hadisleri varken mürsel-mevkuף rivayetlerin tercih edilmesini eleştirmiştir (*a.g.e.*, I, 220-222). Hadisin birçok tarikten gelmesini önemseyen Şeybânî bu tür hadisleri "ma'rûf, meşhur, müstefiz" gibi sıfatlarla anmış (*a.g.e.*, I, 213, 350; II, 428), tek tarikten gelen rivayetleri şâz diye niteleyip eleştirmiştir (*a.g.e.*, I, 60, 225; II, 600-601). Şeybânî bu bağlamda şâz terimini sonraki dönemlerde kazandığı anlamından ziyade "garîb hadis" mânasında kullanmış, Ebû Hanîfe ve Ebû

Yûsuf gibi o da Kur'an ve Sünnet'e aykırı rivayete şâz demiştir (*el-Aşl*, IV, 205). Bu durumda Şeybânî'nin hadisleri ana hatlarıyla meşhur / ma'rûf ve şâz / garîb şeklinde ikiye ayırdığı söylenebilir. Haber-i vâhidin delil olarak kullanılmasını kabul ettiğinden (*a.g.e.*, III, 80 vd.) şâz diye nitelediği rivayetleri sadece garîb oldukları gerekçesiyle değil aynı zamanda diğer delillere aykırı bulduğu için tenkit etmiştir.

Şeybânî hadisleri hem sened hem metin açısından değerlendirmiş, râviler hakkında "sika" ve "sebt" gibi tabirleri kullanmıştır. Râvinin fakih olmasını şart koşmakla birlikte birbirine çelişen iki rivayetle karşılaşması halinde, fakih olan râvinin rivayetini tercih etmiştir (meselâ bk. *el-Hücce*, I, 38-39 ve tür.yer.). Rivayetler arasında tercihte bulunurken nesih, ihtiyat, insanların menfaati gibi ölçülere riayet etmiştir. Merfû ile mevkuף çeliştiğinde merfû, sahâbî kavilleri arasında Hulefâ-yi Râşidîn'in görüşlerine öncelik vermiş, iki mevkuף rivayet arasında tercih yaparken maktû ile desteklenen mevkuף seçtiği olmuştur (ayrıntılar için bk. Özşenel, s. 170 vd.). Şeybânî hadis rivayetinde tahdis ve inhar sîgaları arasında fark gözetmemiş, belâğ sîgasıyla naklettiği hadislerden sonra o konuda kendisine ulaşan rivayetleri senedleriyle beraber vererek bu tür nakillerin muttasıl rivayetlerinden haberdar olduğunu göstermiştir (örnekler için bk. *a.g.e.*, s. 156 vd.). Şeybânî'nin sünnetin tesbitinde naklî bilginin önemine ve hadise yaptığı vurgu, ehl-i re'y diye tanınan ilk dönem Hanefî fukahasının rivayete bağlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Onun ehl-i re'y adına yaptığı hadis müdafaası sonraki dönemleri etkilemiş, bir taraftan Hanefî mezhebi içinde hadislere dayanarak genişleyen bir ictihad sahası açılmış, diğer taraftan Şâfiî gibi bir müctehidin yeni bir sentez yapmasının kapısı aralanmıştır. Şeybânî'nin hadis anlayışı konusunda Mehmet Özşenel'in (bk. bibl.) ve Sami Şahin'in (1999, *Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) doktora tezleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medine* (nşr. Seyyid Mehdî Hasan el-Kilânî), Lahor 1981, I, 19, 38-39, 44-45, 60, 116, 169, 204, 213, 220-222, 225-226, 243, 245, 257, 290-291, 350; II, 183, 261, 428, 600-601, 621-622, 623, 650, 664-665, 720, 730, 756-770; a.mlf., *el-Âşâr*, Karaçi 1987, s. 62; a.mlf., *el-Aşl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Lahor 1981, I, 1-2, 41, 59, 73, 170, 221, 449-450; III, 80 vd., 396-397; IV, 205; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 336; Yah-

yâ b. Maîn, *et-Tarih*, III, 364; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 227; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 2183-2184; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanîfe ve aşhâbih*, Beyrut 1976, s. 123-125; İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u beyânî'l-ilm*, Beyrut 1978, II, 26, 61; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 173 vd.; Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebir* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Kahire 1971, I, 212-213; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IX, 134-136; a.mlf., *Mizânü'l-ittidâl*, III, 513; Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâi, *Naşbü'r-râye*, [baskı yeri yok] 1393/1973 (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), I, 408-409; Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced 'alâ Muvaţta'i Muhammed* (nşr. Takıyyüddin en-Nedvî), Bombay-Dimaşk 1412/1991, I, 27-38, 114-117, 146; M. Zâhid Kevserî, *Bülûgu'l-emânî*, Karaçi 1403, s. 4, 61; Mehmet Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî* (doktora tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 133 vd., 156 vd., 170 vd.

MEHMET ÖZŞENEL

ŞEYBÂNÎ HAN

(ö. 916/1510)

Şeybânîler hânedanının kurucusu
ve ilk hükümdarı
(1500-1510).

855'te (1451) doğdu. Adı Muhammed olup Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin oğlu Şiban'a (Arapçalaşmış şekli Şeybân) nisbetle Şeybânî Han (Şiban Han, Şeybak [Şeybek] Han, Şah Baht Han, Şâhî Beg Han) unvanıyla tanınır. Babası Şah Budak, annesi Kalmuk prenseslerinden Ak Kuzu Begüm'dür. Babasının Moğol Hanı Yûnus Han tarafından öldürülmesi (872/1468) ve aynı yıl içinde dedesi Ebülhayr Han'ın vefatından sonra kardeşi Mahmud ile birlikte Atabeg Uygur Han ve Emir Karaçin Beg'in himayesinde Deştikıpçak'tan ayrıldı; Astarahan'a giderek Kasım Han'ın yanına sığındı. Ardından Timurlular'dan Ahmed Mirza'nın hâkimiyetindeki Buhara'ya geçti. Buhara medreselerinde tahsil gördü. Arapça ve Farsça öğrendi. Yesevî ve Nakşibendî şeyhleriyle yakın ilişki kurdu. Daha sonra Deştikıpçak'a döndü; Siriderya boyundaki Arkuk ve Sıgnak (bugünkü Sunak Kurgan harabeleri) gibi kasabaları ele geçirdi. Bu dönemde Çağatay Hanı Mahmud'un hizmetine girdi ve gösterdiği başarılarından dolayı Türkistan (Yesi) kendisine yurtluk verildi (893/1488). Burada nüfuzunu ve kudretini arttıran Şeybânî Han, Hüseyin Baykara'nın idaresindeki Hârizm'e bir sefer düzenlediyse de sonuç alamadı. Ardından Kazak Hanı Burunduk (Barandak) ile savaşa girişti. Burunduk Han'ı yenip Ürgenç (Hive) şehrini kuşattı. Bu sırada Sabran halıkı isyan ederek valilerinin yerine Şeybânî Han'ın kardeşi Mahmud'u geçirdilerse de

Kazaklar'ın gelmesi üzerine Mahmud şehri terk edip Şeybânî Han'a iltihak etti.

Şeybânî Han, Timurular arasındaki karışmadan istifade ederek 905 (1500) yılında Buhara ve Semerkant'ı aldı ve atalarından Şeybân'a nisbetle Şeybânîler (Özbekler) adıyla anılan hânedanı kurdu. Can Vefâ Mirza'yı Semerkant valiliğine tayin etti, kendisi Semerkant yakınlarındaki Hoca Didâr Kalesi'nde oturmaya başladı. Ancak Bâbü, Semerkant'a sefer düzenleyerek on dört günlük bir kuşatma sonunda şehri geri aldı. Şeybânî Han, Semerkant'ı yeniden ele geçirmek amacıyla Bâbü'nün üzerine yürüdü ve onu ağır bir hezimete uğrattı. Semerkant'a sığınmak zorunda kalan Bâbü akraba ve dostlarından yardım istedi, ancak kimse yardımına gelmedi. Şeybânî Han dört aylık bir kuşatmadan sonra 906'da (1501) Semerkant'ı ele geçirdi. Siriderya'nın yukarı taraflarına yürüyüşüne devam etti; aynı yılın kışında donmuş olan Hokand nehrini geçip Şâhrûhiye ve Taşkent civarına, bahar aylarında da Ura-Tepe'ye bir sefer düzenleyerek geri döndü.

Şeybânî Han, Taşkent'in zaptından sonra Mâverâünnehir'in Kıpçak Hükümdarı Hüsrev Şah'ın hâkimiyetindeki güney kıyılarına birkaç sefer yaptı. Bu arada Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Bedüzzaman'ın idaresindeki Belh'i kuşattıysa da Belh'i bırakıp Endican'ı ele geçirdi (1503). Şeybânî Han'ın Ceyhun'u geçerek birbiri ardına çeşitli kaleleri almasından rahatsız olan Hüseyin Baykara, Bâbü ve Hüsrev Şah'la ittifak yaptı, ancak bu girişimi herhangi bir fayda sağlamadı. Şeybânî Han 910 (1504-1505) yılında Fergana, Hisar ve Kunduz'u zaptetti. Ertesi yıl Hüseyin Baykara'nın emirlerinden Sultan Kulıçak'ın elinde bulunan Belh'i kuşatıp teslim aldı. Hüseyin Baykara, Şeybânî Han'ı durdurmak için oğlu Bedüzzaman'ı gönderdi, ardından kendisi de hareket etti. Hüseyin Baykara'nın Herat'tan ayrıldıktan kısa bir süre sonra vefat etmesi (911/1506) Şeybânî Han'ın Mâverâünnehir'deki durumunu sağlamlaştırdı.

Timurular'ın ikinci başşehri Herat üzerine sefere çıkan Şeybânî Han, Ceyhun'u geçip Endehuy'u Şah Mansûr Bahşi'dan teslim aldı. 913'te (1507) Herat'ı zaptetti. Halka yüksek miktarda vergi koydu ve yakaladığı Timurular hânedanı mensuplarını öldürüp Horasan'daki Timurular hânedanına son verdi. Hüseyin Baykara'nın oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bedüzzaman, Cür-cân taraflarına kaçtı. Şeybânî Han, Kan-

Şeybânî Han'ı
tahtında
tasvir eden
XVI. yüzyılın
başlarında
Bihzâd
tarafından
yapılmış
minyatür
(Taşkent
Özbekistan
Sanat
Akademisi)

dehar'a yürüyerek şehri kuşattı, bir süre sonra muhasarayı kaldırdı. Aynı yıl Meşhed'i zaptetti. 914'te (1508) Esterâbâd ve Bistâm'ın güneyini ele geçirmeye çalıştı. Ardından Buhara'ya döndü ve kış burada geçirdi. Şeybânî Han karşısında tek başına başarılı olamayacağını anlayan Bâbü, Şah İsmâil ile birlikte hareket etmeye karar verdi. Bu tarihten itibaren Amuderya, Şeybânîler ile Safevîler arasında sınır haline geldi. Timurular'ın önemli şehirlerinden Herat'ı alması Şeybânî Han'ın Türk dünyasındaki itibarını arttırdı. Kendini Cengiz Han ve Timur'un mirasının vârisi olarak görmeye başladı. Herat'ta "imâmü'z-zamân ve halîfetü'r-rahmân" ilân edilen Şeybânî Han, Sünnî dünyasının bir kahramanı konumuna yükseldi ve Şiîliğin dinî-siyasî lideri Şah İsmâil ile karşı karşıya geldi. İkisi arasında gerçekleşen mektuplaşmalarda Şah İsmâil'den Sünnîliğe geçmesini ve şahlığı bırakıp ataları gibi dervişlik yapmasını istedi; bu arada Şah İsmâil ile savaşa girişeceği düşüncesiyle ordusunu güçlendirmeye çalıştı.

1509 yılı başlarında Şeybânî ulusunun bütün sultanlarını Buhara'ya toplayarak Kazak meselesini görüşen Şeybânî Han, Buhara ulemâsından Kazak sultanlarına karşı yürümek için fetva aldı ve bu sırada Bahâeddin Nakşibend'in kabrini ziyaret etti. Mart 1509'da önce Caniş Sultan'ı ortadan kaldırdı, ardından Tanîş Sultan'ın karrâgâhını basıp sultana ağır kayıp verdir-di. Burunduk ve Kasım hanlar üzerine yapılan seferlerde ağır kış şartları yüzünden hedefine ulaşamadı. Aynı yıl Herat'ın batısında ve güneyindeki dağlık ve çöllük topraklara yaptığı sefer de başarısızlıkla sonuçlandı, bir hayli kayıp verip Herat'a döndüğü sırada Şah İsmâil büyük bir ordu ile gelip Meşhed'i ele geçirdi ve Şeybânî Han'ın askerlerini püskürterek Herat'a yaklaştı. Şeybânî Han ordusunun büyük bölümünü gönderip Merv Kalesi'ne çekilmişti. Merv'i kuşatan Şah İsmâil kaleyi zorla alamayacağını anlayınca Şeybânî Han'a kendisini sa-

vaş meydanında beklediğini bildiren mektuplar gönderdi. Bunun üzerine Şeybânî Han 25-30.000 kişilik ordusu ile birlikte kaleden çıkıp Şah İsmâil'in çoğunluğu süvarilerden oluşan 70.000 kişilik ordusuyla Merv yakınlarındaki Murgab kıyısında savaşa tutuştu ve ağır bir yenilgiye uğradı. Yaralı halde sığındığı bir çiftlikte 29 Şâban 916 (1 Aralık 1510) tarihinde öldü. Şah İsmâil, Şeybânî Han'ın başını kestirip kafatasını Memlûk Sultanı Kansu Gavri'ye, başının yüzülen derisine saman doldurarak Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e yolladı. Bu galibiyetten sonra Buhara, Semerkant ve Hive'yi işgal etti. Şeybânî Han, ölümünden birkaç ay önce Semerkant'ta yaptırdığı medresenin bahçesine gömüldü. Sikkelerde "Ebû'l-feth es-sultânü'l-a'zam halîfetü'r-rahmân Nasrüddîn Muhammed Şeybânî Han" ve "imâmü'z-zamân" unvanlarını kullanan Şeybânî Han, Şeybânîler'i Orta Asya'nın en güçlü devleti haline getirmiş, Timurular hâkimiyetine son vererek Mâverâünnehir, Hârizm, Horasan ve bütün Batı Türkistan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Şah İsmâil'e muhalefet amacıyla yeşil sarık taktığı için "Yeşil başlı" lakabıyla anılır. Çağataylar'dan Yunus Han'ın kızı Mihri Nigâr, Bâbü'nün kız kardeşi Hanzâde Begüm ve kendisine Semerkant'ı teslim eden Zehrâ Begüm ile evli olan Şeybânî Han'ın Muhammed Timur Bahadır, Hürrem Şah, Ebülhayr ve Süyünç Muhammed isimli dört oğlu olmuştur.

Şeybânî Han Savran, Yesi ve Semerkant'taki medrese ve vakıfları ihya etmiş, Tûs şehrinin imaretlerini tamir ettirmiştir. Zerefşan havzasında ve Siriderya havzasında Otrar'da yeni arklar açarak tarım alanları oluşturmuştur. 1507'de yeni gümüş ve bakır sikkeler (tenge) kestirip hâkimiyeti altındaki bütün topraklarda kullanımını emretmiş, Timurular döneminde basılan akçelerin kullanımını yasaklamıştır. Hükümdarlığın yanı sıra aynı zamanda şair olan Şeybânî Han edebiyatçıları, sanatkârları, âlimleri korur ve onlarla sohbet etmekten hoşlanırdı. Sefere çıkarken kütüphanesinin bir kısmını yanında götürdüğü rivayet edilir. Kasım hanlarından gençlik arkadaşı Kasım Sultan'ın kütüphanesi için Buhara'da istinsah ettirdiği, Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin *Şu'ab-i Pençgâne* adlı eseri Kasım Han tarafından Yavuz Sultan Selim'e yahut Kanûnî Sultan Süleyman'a hediye edilmiştir (TSMK, III. Ahmed, nr. 2937). Şeybânî Han'ın vak'anüvisi Molla Benâî (Bennâî) *Şeybânînâme*'sinde onun hayatını ve savaşlarını anlatır.

Timurlu sarayından ayrılarak kendisine intisap eden Emirü'l-ulemâ ve melikü'ş-şuarâ Muhammed Sâlih de aynı adla bir eser kaleme almıştır. Fazlullah b. Rûzbihân-i Huncî, *Mihmânnâme-i Buḥârâ* isimli eserinde Şeybânî Han'ın hükümdarlığının on dört aylık dönemini anlatır. Bu eserde ağırlıklı olarak Şeybânîler'in Kazaklar ve Şiiler'le mücadeleleri ve Şeybânî Han'ın katıldığı dinî toplantılar nakledilmektedir. Orta Asya Türkleri arasında İslâm dininin doğru anlaşılması ve Yesevî geleneğinin canlı tutulmasında etkin rol oynayan Şeybânî Han koyu bir Sünnî olup âlimlerle tartışacak ölçüde dinî bilgiye sahipti. *Mihmânnâme-i Buḥârâ*'da onun huzurunda yapılan fıkıh ve kelâm sohbetleriyle ilgili bölümler bulunmaktadır.

Eserleri. 1. Divan. Çağatayca şiirlerden oluşan divan bir tevhid, 300 gazel, yirmi yedi rubâî, dört tarih ve kırk altı muamma ihtiva eder. Tek yazma nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan (III. Ahmed, nr. 2436) eser üzerine Yakup Karasoy bir doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.). M. Fuad Köprülü, Şeybânî Han'ın Çağatay edebiyatının teşekkülünde ihmal edilmemesi gereken bir sima olduğunu söyler. **2. Bahrû'l-Hüdâ.** 914 (1508) yılında yazılan 234 beyitlik mesnevi tarzındaki eserde dinî-ahlâkî meselelerin yanı sıra günlük hadiselerden, siyasî mücadelelerden bahsedilmektedir. Tek yazma nüshası British Museum'da kayıtlı olan (Add. 7914, vr. 1^b-22^b) eser hakkında Kemal Eraslan bir makale neşretmiştir (bk. bibl.). **3. Risâle-i Maârif.** Şeybânî Han, 1507'de oğlu Muhammed Timur Bahadır için kaleme aldığı bu eserinde Türk şeyhleri Ahmed Yesevî ile Hakîm Ata'nın şiirlerini naklederek nasihatlerde bulunmaktadır (British Museum, Or., nr. 12956). Şeybânî Han'ın *Mihmânnâme-i Buḥârâ* adlı eserde yer alan şiirleri Yakup Karasoy ve Gülşen Seyhan Alışık tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Şiban Han Dîvânı (haz. Yakup Karasoy), Ankara 1998, hazırlayanın girişi, s. 1-29; İbn İyâs, *Bedâ'i'ü'z-zühür*, IV, 219-227; Bâbü, *Vekâyi'* (Arat), I-II, tür.yer.; Mirza M. Haydar Duglat, *Târîh-i Reşîdî* (trc. A. Urumbaeva v.dğr.), Almatı 1999, s. 196-217; Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk* (trc. Rıza Nur), İstanbul 1925, s. 190-191; A. Zeki Velidi Toğan, *Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Târîhi* (İstanbul 1942-47), İstanbul 1981, s. 125-126, 179-182; S. İbrahimov, "Şeybani-name kak istocnik po istorii Kazahstana XV veka", *Trudi Sektora Vostokovedeniya*, Alma-Ata 1959, I, 190-207; *İstoriya tadjikskogo naroda*, Moskva 1964, s. 364-376; B. A. Ahmedov, *Gosudarstvo*

Koçevih Uzbekov, Moskva 1965, tür.yer.; Ali Alparslan, "Şeybânî Han'ın Türk Kültür Tarihindeki Yeri", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15-20 Ekim 1973): Tebliğler*, İstanbul 1979, I, 1-6; E. A. Allworth, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*, Stanford 1990, s. 47-58; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 104-105; Halis Bıyıktaş, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Ankara 1991, s. 16-23; Ahmadali Askarov, *İstoriya Narodov Uzbekistna*, Taşkent 1993, s. 5-19; Mehmet Alparğu, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası I: Özbek ve Kazak Hanlıkları*, Ankara 1994, s. 21-51; a.mlf., "Şibani Muhammed Han ve Özbek Hanlığının Yükselişi", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VIII/4, Ankara 1992, s. 115-142; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (trc. Reşat Uzman), İstanbul 1996, s. 442-452; Nurten Kılıç, "Change in Political Culture: The Rise of Sheybani Khan", *L'héritage timourî de Iran Asie centrale inde XVe-XVIIIe siècles*, Tachkent-Aix-en-Provence 1997, s. 57-68; V. P. Yudin, *Tsentralnağa Aziya v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda*, Almatı 2001, s. 17-71; Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, VIII, 606-615; Gülşen Seyhan Alışık, "Şeybânî Han'ın Risâle-i Ma'ârif Adlı Eseri ve Türkçeciliği", *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, Ankara 2004, I, 131-155; a.mlf., "Şeybânîler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları: Mihmân-Nâme-i Buhara I", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, I/1, Ankara 2004, s. 118-140; E. A. Davidoviç v.dğr., *Serebryanie moneti Muhammed Şeybani hana*, Moskva 2006, s. 1-13; A. A. Semenov, "K voprosu o proishojdenii i sostave uzbekov Şeybani-hana", *Trudi akademi nauk Tadjikskoy SSR*, XII, Duşanbe 1953, s. 3-37; Kemal Eraslan, "Şibani Han'ın 'Bahrû'l-Hüdâ' Adlı Eseri", *TKA*, XXVIII/1-2 (1991), s. 103-177; A. J. E. Bodrogligeti, "Muhammad Shaybani Khân's Apology to the Muslim Clergy", *Ar.Ott.*, XIII (1993-94), s. 85-100; Yakup Karasoy, "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Üç Şiiri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 13, Konya 2003, s. 105-114; M. Fuad Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İA*, III, 306-307; L. Bouvat, "Şeybânî Han", a.e., XI, 454-456; R. D. McChesney, "Şhibani Khân", *EP²* (İng.), IX, 426-428.

İSMAIL TÜRKÖĞLU

ŞEYBÂNİLER

Mâverâünnehir,
Hârizm ve Horasan'da hüküm süren
bir İslâm hânedanı
(1500-1599).

Hânedan adını, Özbekler'in atası Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin Şeybân (Şiban) ismindeki oğlundan alır. Şeybân 1241'de Macaristan'a yapılan sefer sırasında dikkat çekmiş, dönüşte Irgız, Savuk ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar olan bölge kendisine yazlık; Arakum, Karakum, Siriderya, Çu ırmağı ve Sarısu boyları kışlık yurt olarak verilmiştir. Şeybân'ın soyun-

dan gelenler uzun süre bu bölgelerde hâkimiyetlerini devam ettirdikten sonra Batı Sibirya'nın Tümen ve Tobolsk bölgelerine göç edip burada yaşayan kabileleri ege-menlikleri altına almışlar, zaman zaman Türkistan'a seferler yapmışlardır. Bu soydan gelenlerin Batı Sibirya bölgesindeki ilk hanı olan Ebülhayr, 831 (1428) veya 832'de (1429) Şeybân ulusunun yeni merkezi Tura-Tümen'de kabile beylerinin desteğiyle han seçildi. Ardından diğer Cuci aşiretlerinden Ural ırmağının doğusunda ve Siriderya'nın kuzeyinde kalan toprakları ele geçirdi; 834 (1430-31) ve 839 (1435-36) yıllarında Hârizm bölgesini iki defa yağmaladı. Timurlular'ın elinde bulunan Siriderya hattındaki şehirleri zaptedip Siğnak'ı başkent yaptı. Timur'un torunları arasındaki mücadele Ebülhayr'a Türkistan'ın iç işlerine karışma fırsatı verdi; onlardan Ebû Said Mirza Han'ın Semerkant'ta tahta çıkmasına yardım etti (855/1451). Mâverâünnehir'in siyasî ve iktisadî hayatında etkili bir şahsiyet olan Nakşibendî şeyhi Ubeydullah Ahrâr, Ebülhayr'ın Timurlular'dan Uluğ Bey'in kızı Râbia Sultan Begüm ile evlenmesini sağladı. Topraklarını ve nüfuzunu giderek genişleten Ebülhayr 872'de (1468) vefat etti. Oğlu Şah Budak da aynı yıl öldürüldüğünden Şah Budak'ın on yedi yaşındaki oğlu Şeybânî Muhammed etrafındaki çok az insanla ortada kaldı. Şeybânî Han önce Astarahan'a gitti, bir süre sonra düşmanlarının takibinden kurtulmak için Taşkent'e geçip burada hüküm sürmekte olan Çağatay Hanı Mahmud Han'ın hizmetine girdi; hizmetinden memnun kalan Mahmud Han, Türkistan'ı (Yesi) kendisine yurtluk olarak verdi (893/1488).

Bölgede giderek güçlenen Şeybânî Han 905-913 (1500-1507) yılları arasında Mâverâünnehir, Hârizm ve Horasan'ın hemen hemen bütün şehirlerini ele geçirdi ve Şeybânîler (Özbekler) adıyla bilinen hânedanı kurdu (905/1500). Şeybânî Han, Cengiz soyundan olmayan Timurlular'ın elinden saltanat hakkını alarak hanlığı ve yasaı yeniden canlandırdı. Orta Asya'da Sünniliğin en güçlü temsilcisi konumuna geldi ve İran'da bir Şii devleti kuran Şah İsmâil ile mücadeleye girişti. Hâkimiyet hakkını sadece oğulları ile sınırlandırmayan Şeybânî Han, Ebülhayr Han'ın diğer oğullarının hâkimiyete ortak olması fikrini benimsedi. Nitekim vefatından sonra hânedanın başına oğlu değil sülâlenin en yaşlı üyesi olan Köçkünçü (Köçkücü) Han (Muhammed b. Ebülhayr) geçti. Cuci'nin oğlu Şeybân'ın neslinin hâkimiyeti Hârizm'de